

EGY TRÓNVESZTÉS ÖNKÉNTELEN ELŐKÉSZÍTÉSE

II. JAKAB valláspolitikai célkitűzései

BORUS GYÖRGY

1685. február 2-án II. Károly borotválkozás közben rosszul lett. Nem tudjuk milyen betegség terítette le – talán vesebaj lehetett –, egy azonban biztos: a király a kegyelemdőfést saját orvosaitól kapta, akik a 17. századi orvostudomány szerény tárházának szinte minden gyógyító eljárását (érvágás, köpölyözés, beöntés, hánytatás) kipróbálták rajta. Károly négy napon át szenvedett. A teljesen legyengült király élete utolsó estéjén – valószínűleg a halálos ágya mellett térdeplő testvére, Jakab, yorki herceg, sugallatára – áttért a katolikus hitre. A trónörökös két megbízható lord kivételével mindenkit kiküldött a hálóteremből, majd egy hátsó ajtón beengedte John Huddleston atyát. Ez az egyszerű katolikus pap, aki harminchárom évvel korábban a worcesteri csatavesztés után segített Károlynak menekülni, most meggyöntatta urát, visszafogadta a katolikus egyházba, és feladta neki az utolsó kenetet. II. Károly február 6-án dél körül távozott az élők sorából.¹

Jakab mindent megtett, hogy eloszlassa a tory és anglikán körök esetleges aggodalmait. Alig negyedórával bátyja halálát követően a titkos tanács elé vonult és kijelentette:

„Azt mondják rólam, hogy hajlok az önkényre, és nem ez az egyetlen dolog, amit velem kapcsolatban terjesztenek. Arra fogok törekedni, hogy az egyházi és állami kormányzatot a törvények szerinti jelenlegi állapotában megőrizzem. Tudom, hogy az anglikán egyház elvei a királyságot támogatják, tagjai pedig bizonyítottan jó és hűséges alattvalók, ezért aztán mindig is ügyelni fogok, hogy védjem és támogassam. Azt is tudom, hogy Anglia törvényei elegendőek ahhoz, hogy a királyt olyan nagy uralkodóvá tegyék, amilyenre csak vágyhatom, és én sohasem

¹ Ronald HUTTON: *Charles the Second: King of England, Scotland and Ireland*, Oxford, Clarendon Press, 1989, 443-445.; John MILLER: *James II: a Study in Kingship*, London, Wayland, 1978, 118-119.; John MACLEOD: *Dynasty: The Stuarts, 1560-1807*, London, Sceptre, 1999, 272.; Maureen WALLER: *Ungrateful Daughters: The Stuart Princesses Who Stole Their Father's Crown*, London, Sceptre, 2002, 143.; Thomas Babington MACAULAY: *The History of England from the Accession of James II*, Vol. I., London, J. M. Dent and Sons, 1934, 330-340.

fogok a korona jogaitól és prerogatíváitól eltérni, mint ahogy mások tulajdonát sem fogom bitorolni”.²

Másnap a püspökök előtt hasonló nyilatkozatot tett. Kevés tory kételkedett Jakab szavaiban. A yorki herceget – bátyjával ellentétben – egyenes, őszinte embernek ismerhették meg, olyannak, aki tartja a szavát, és hú elveihez. Skóciai kormányzósága nem adott okot a panaszra. A radikális presbiteriánus lázadókkal kíméletlenül leszámolt ugyan, de ezzel az angliai toryk ugyanúgy egyetértettek, mint a skóciai mérsékelt presbiteriánusok és az episzkopális egyházkormányzati rendszer hívei. Az új király első intézkedései is megnyugtatóan hatottak. Jakab nem rendezett tisztogatást, a bátyjától örökölt hivatalnokok zömét a helyén hagyta. Késlekedés nélkül elrendelte a parlamenti választások megtartását, ahogyan annak egy új uralkodó trónra lépésekor lennie kellett. Joggal lehetett tehát azt remélni, hogy Jakab katolikus meggyőződése és autokratikus természete ellenére minden rendben lesz.

II. Jakab nagy buzgalommal látott munkához. A kormányt valamelyest átszervezte. Rátermett sógorát, Rochestert, maga mellett akarta tudni, ezért ahelyett, hogy Írországba küldte volna, a kincstár élére állította, azaz valójában – a törtető Sunderland nagy bosszúságára – első miniszterré léptette elő. Rochester bátyja, Clarendon gróf, lordpecsétőr lett Halifax helyett, aki a titkos tanács elnökeként hivatalban maradhatott. A két államminiszteri posztion nem volt változás, ezeket továbbra is Sunderland és Middleton töltötték be, és Godolphin is a kormány tagja maradt.³

II. Jakab bátyjánál sokkal dolgosabb, lelkiismeretesebb uralkodónak bizonyult. A korona kiadásairól és bevételeiről heti jelentéseket kért. Ahol csak lehetett, lefaragta a költségeket, megszüntette a pazarlást és a visszaéléseket. A Károlytól örökölt tartozásokat rendszeresen törlesztette. Az udvar züllött légköre teljesen megváltozott. Jakab száműzte a káromkodást, részegeskedést, bujálkodást és szerencsejátékok környezetéből. Az új király keveset ivott és csak egyszerű ételeket fogyasztott, a nőknek viszont ő sem tudott ellenállni. A nagytermészetű Jakab titokban rendszeresen csalta féltékeny feleségét, mindazon lelkiismereti probléma ellenére, amit ez okozott.⁴ „Az öcsém a trónját az elvei miatt, a lelkét pedig néhány szutykos szajha miatt fogja elveszíteni” – mondta egyszer Károly.⁵ Nem ez volt az egyetlen jól eltalált jóslata. 1681-ben éppen Orániai Vilmosnak fejtette ki azt a véleményét, hogy ha az öccse valaha is trónra kerül, négy évnél nem fogja tovább húzni.⁶

² James Stanier CLARKE (szerk.): *The Life of James II, Collected out of Memoirs Writ of His Own Hand*, Vol. II., London, 1816, 4.

³ Stuart E. PRALL: *The Bloodless Revolution*, New York, Anchor Books, 1972, 90–91.

⁴ MACLEOD: i. m. 324–325.

⁵ Idézi WALLER: i. m. 135.

⁶ Uo. 180.

Nem feltétlenül kellett volna ennek így lennie, hiszen Jakab szinte irigylésre méltóan stabil viszonyokat örökölt, de Károly, aki jól ismerte öccsét, sejtette, hogy így lesz. A politikai ellenzék Károly uralkodásának utolsó éveiben megsemmisült. A whigek vagy elbujdostak, vagy Jakab kegyeit keresték. A toryk szilárdan álltak a korona mellett. Skóciában és Írországban nyugalom honolt. A polgárháború borzalmait megtapasztalt angolok olyan békeszeretőkké váltak, hogy igen kitartóan kellett volna provokálni őket ahhoz, hogy fellázadjanak. A kereskedelem virágzása következtében a korona bevételei jelentősen megnövekedtek. Egy olyan szorgalmas uralkodó, mint Jakab, könnyűszerrel a maga javára fordíthatta volna ezeket az előnyöket, lehet azonban, hogy részben éppen ezek a kedvező körülmények okozták a király vesztét. Jakab képtelen volt felmérni, mi az, ami megvalósítható, és mi nem vihető keresztül. Abban a biztos helyzetben, amit örökölt, szinte teljesen elveszítette realitásérzékét. Vallási fanatizmusa elvakította. Meggyőződése volt, hogy a katolicizmus támogatása szent kötelessége, Istennek tetsző dolog. Az a tény, hogy minden megpróbáltatást túlélt, és végül akadály nélkül léphetett a trónra, megerősítette abban a hitében, hogy Istennek céljai vannak vele, és az Úr segítségével minden leküzdhetetlennek látszó nehézség ellenére is megvalósíthatja terveit. A konok Jakab mellett hosszútávon csak azok a tanácsadók tudtak megmaradni, akik (akár saját meggyőződésük ellenére is) megerősítették a királyt elhatározásaiban, és azt mondták, amit hallani akart.⁷

De mit is akart Jakab valójában? Az a régi whig vád, hogy Jakab katolikus abszolutizmus bevezetésére törekedett, nem állja meg a helyét, de legalábbis erős pontosításra szorul.⁸ Jakab számára az „abszolutizmus” nem cél, hanem eszköz volt. Azért feszegette törvény adta királyi előjogai határait, hogy katolikus hittársait kedvezőbb helyzetbe hozhassa. Célja nem egy, az anglikán egyházat felváltó, kizárólagos katolikus államegyház létrehozása volt. Csupán teljes vallásszabadságot és állampolgári egyenjogúságot szeretett volna biztosítani a katolikusok számára.⁹ Jakab a gentry erős ellenállása miatt valószínűleg, ha akart sem tudott volna kontinentális abszolutizmust kiépíteni, de ez nem is lehetett a szándéka. Meggyőződése volt, hogy már csak kevés ideje van hátra,¹⁰ a trónon pedig lánya, Mária és Orániai Vilmos követik majd. Miért akart volna megnövelt uralkodói hatalmat

⁷ MILLER (1978): 123–124.

⁸ „Röviden tehát, Jakab abbéli szándékában, hogy Angliában helyreállítsa a római vallást, szükségesnek látta, hogy az európai hercegekhez hasonló abszolút uralkodóvá váljon” – írja G. M. TREVELYAN: *The English Revolution, 1688-1689*, London, Thornton Butterworth Ltd., 1938, 63.

⁹ John MILLER: „The Potential for ‘Absolutism’ in Later Stuart England”. *History*, 1984/69, 197.

¹⁰ Jakab már azt is csodának tartotta, hogy király lehetett belőle, mivel nem gondolta, hogy tovább fog élni bátyjánál. Lásd William A. SPECK: *Reluctant Revolutionaries: Englishmen and the Revolution of 1688*, Oxford University Press, 1989, 124.

hátrahagyni, amikor protestáns utódaitól csak vallási törekvései felszámolását várhatta? Jakab célkitűzése az volt, hogy a rendelkezésére álló rövid idő alatt minél jobban eloszlassa a katolicizmussal szembeni előítéleteket, és egy visszafordíthatatlan folyamatot indítson el. Szentül hitte, hogy ha alattvalói számára megadatik a megismerés és a semmilyen hátránnyal sem járó választás szabadsága, tömegesen fognak áttérni a katolikus hitre, különösen, hogy az anglikán egyház egyik szárnya (*High Church*) meglehetősen közel állt a katolikushoz.¹¹ E rekatolizációs folyamat elindítása érdekében Jakabnak el kellett töröltetnie a nonkonformistákat sújtó büntetőtörvényeket és eskütörvényeket (*Test Acts*). Ez utóbbinak kettős jelentősége lett volna: megszüntette volna az átlényegülés tanát elítélő nyilatkozatot, és lehetővé tette volna a katolikusok (és protestáns nonkonformisták) számára, hogy hivatalviselők és a parlament tagjai legyenek. Jakab felismerte, hogy hosszú távon csak az nyújthat biztonságot a katolikusok számára, ha ezeket a törvényeket a – szükségképpen kizárólag protestánsokból álló – parlament törli el. A törvények hatályának a prerogátiva alkalmazása általi felfüggesztése ugyanis Jakab halálával érvényét veszítette volna.¹²

Ez a program, amely Jakab szemében mérsékelt, ésszerű és igazságos is volt, az anglikán többséget (és a protestáns nonkonformisták egy részét is) különös félelemmel töltötte el. Nem tudtak szabadulni attól a történelmi tapasztalatok¹³ révén is megerősített rögeszmétől, hogy a katolikusok gyakorolta politikai hatalom egyet jelentett az önkényuralommal és a protestánsok üldözésével. Az anglikán politikai elit a Jakab által eltöröltetni kívánt diszkriminációs törvényeket elsősorban nem is vallási, hanem politikai célzattal vezette be. Úgy látták, a katolikusok és a disszenterek veszélyt jelentenek az alkotmányos rendre és az anglikán államegyházra. Az utóbbiaktól, különösen a polgárháború és az interregnum idején létrejött kis protestáns szektáktól, republikánus szimpátiáik és alacsony társadalmi összetételük miatt tartottak.¹⁴

További két tényezőt kell figyelembe vennünk, hogy kellően megérthessük az anglikán elit félelmeit. Egyrészt a katolikusok számára biztosítandó teljes vallás-szabadság és állampolgári egyenjogúság mérsékeltnek tűnő programja igen sok változással és érdeksérelemmel járt volna együtt. Katolikus püspököket kellett volna kinevezni, akik létrehozták volna saját egyházi bíróságait. Az egyeteme-

¹¹ John MORRILL: „The Sensible Revolution”. in Jonathan I. Israel (szerk.): *The Anglo-Dutch Moment: Essays on the Glorious Revolution and its World Impact*, Cambridge University Press, 1991, 78.; MILLER (1978): 126–127.

¹² MORRILL: i. m. 79.

¹³ Az I. Mária alatti kivégzések, a spanyol inkvizíció rémtettei, a hugenották szenvedései. Az I. Erzsébet és I. Jakab elleni merényletkísérletek is alátámasztották azt a meggyőződést, hogy a katolikusok politikai szélsőségesek voltak.

¹⁴ SPECK: i. m. 167.

ken – már csak a katolikus papok képzése miatt is – megszűnt volna az anglikánok monopóliuma. A Jakab reményei szerint majd egyre növekvő katolikus egyházat valahogyan fenn is kellett volna tartani. Ez az egyháztól a reformáció idején elkobzott földek egy részének a visszaadását vagy egy mindenki által fizetett tized kivetését vonhatta volna maga után.¹⁵ A másik tényező, ami az anglikán elit – a parlament (potenciális) tagjai, királyi biztosok, békebírók, had- és tengerésztisztek, stb. – egzisztenciális félelmeit fokozta, az volt, hogy a katolikusok ugyan az angol összlakosságnak csupán egy, vagy legfeljebb két százalékát tették ki, többségében az arisztokrácia és a gentry soraiból kerültek ki.¹⁶ A gentry közel tíz százaléka katolikus volt.¹⁷

1685 novembere fordulópontot jelentett II. Jakab uralkodásában. Ezidáig II. Jakab az elkötelezetten anglikán Rochester tanácsait követte. Az első miniszter úgy látta, Jakabnak nincs más lehetősége, mint hogy a torykra támaszkodjon, akiket nem szabad elidegenítenie azzal, hogy túl sok mindent követel a katolikusok számára. A gátlástalanul törtető Sunderland ezzel szemben arról próbálta meggyőzni a királyt, hogy az ellen nem állás és passzív engedelmesség elveit oly gyakran hangoztató anglikán toryk előbb-utóbb teljesíteni fogják az akaratát. Mivel Jakab maga is szeretett volna ebben hinni, egyre inkább Sunderland befolyása alá került. Az elkövetkező év a Rochester vezette Hyde csoport és a Sunderland irányította katolikusok küzdelmének jegyében telt el, és végül az utóbbi győzelmét hozta. Sunderland fokozatosan kiszorította Rochester embereit a hatalomból. Fő szövetségesei voltak Richard Talbot, Tyrconnel gróf, aki végül Írország kormányzója lett, valamint a szerény képességekkel, de nagy ambíciókkal rendelkező jezsuita, Edward Petre. Sunderland a királynét, Modenai Máriát (Jakab második feleségét) is ügyesen befolyásolta, kihasználva politikai tájékozatlanságát és hitbuzgalmát. Végül Sunderland a francia nagykövet, Barrillon támogatására is számíthatott.¹⁸

A katolikus klikk pozícióit erősítette a Goggen kontra Hales ügyben hozott bírói ítélet is. Edward Hales egyike volt azoknak a pápista katonatiszteknek, akiket Jakab diszpenzációs jogával (*dispensing power*) élve felmentett az eskütorvény előírásai alól, és ily módon a tisztikarban tartott. A bírói kart megosztotta az a kérdés, hogy Jakabnak jogában állt-e ezt akkor is megtennie, ha nem szükséghelyzetről volt szó. Az uralkodók a diszpenzációs jogot a középkor óta alkalmazták, annak létezését tehát senki sem vonta kétségbe. A vita arról szólt, hogyan, milyen esetekben lehetett élni vele. Amikor Halest a saját kocsisa (valószínűleg a koronával együttműködve) feljelentette, a királynak kapóra jött a próbaper, amely által megerősíthette disz-

¹⁵ MORRILL: i. m. 80–81.

¹⁶ Geoffrey HOLMES: *The Making of a Great Power: Late Stuart and early Georgian Britain, 1660-1722*, London és New York, Longman, 1995, 152.; SPECK: i. m. 170.; MILLER (1978): 126.

¹⁷ SPECK: i. m. 171.

¹⁸ MILLER (1978): 148–151.

penzációs jogát.¹⁹ Jakab a biztonság kedvéért a legfelső bíróságok tizenkét közös jog bírāja közül hatot lecserélt. A király ebben is bátyja példáját követte, akárcsak a helyi kormányzatokban végzett tisztogatások terén. II. Károly 1675 és 1683 között tizenegy bírót mozdított el a helyéről.²⁰ 1686 júniusában megszületett a döntés: egy kivételével mindegyik bírót törvényesnek találta a diszpenzációs jog alkalmazását, az ősi prerogátiva elvitathatatlan részének nyilvánítva azt. Kimondták, hogy a király indokolt esetekben egyeseket felmenthetett a büntetőtörvények hatálya alól, a körülmények mérlegelése pedig kizárólag az uralkodóra tartozott.²¹

A bírák azt várták Jakabtól, hogy a korábbi uralkodókhoz hasonlóan – beleértve II. Károlyt is – ő is csak ritkán, valóban indokolt esetben, a törvény szigorának enyhítése céljából él majd diszpenzációs jogával. Nem ez történt. Jakab úgy gondolkodott, hogy amit egy ember esetében megtehetett, azt miért ne tehetne volna meg ugyanúgy százakkal vagy ezrekkel?²² A bírák döntésén felbátorodva tehát Jakab egyre több katolikus tisztviselőt nevezett ki. 1688 második felére a katolikusok aránya a tisztikarban elérte a tizenegy százalékot.²³ 1686 júliusában négy pápista is helyet kapott a titkos tanácsban. Ugyanebben a hónapban megindult az egyetemek elleni támadás is. Jakab vérlázítóan igazságtalannak tartotta, hogy a jóval a reformáció előtt alapított egyetemekről a katolikusok ki voltak rekesztve. Elhatározta, hogy megtöri az anglikánok monopóliumát. Lehetővé tette, hogy azok az oktatók és hallgatók, akik a katolikus hitre tértek át, továbbra is az egyetemeken maradhassanak. 1686 nyarán, amikor az oxfordi Christ Church dékánja meghalt, Jakab a katolikus érzelmű és áttérni szándékozó John Masseyt tette meg a helyébe. A szintén áttért Joshua Bassettet a király a cambridge-i Sidney Sussex College igazgatójának nevezte ki.²⁴

¹⁹ SPECK: i. m. 62–63.; MILLER (1978): 156–157.

²⁰ HOLMES: i. m. 169–170. A bírói kinevezéseket semmilyen törvény sem szabályozta. II. Károly uralkodása első nyolc éve során a *quamdiu se bene gesserint* rendszerét követte, ami azt jelentette, hogy a bírókat csak akkor lehetett elmozdítani pozíciójukból, ha bizonyítottan rosszul végeztek munkájukat. 1668-ban aztán Károly visszatért a korábbi *durente bene placito* kinevezésekhez, vagyis a király bármikor kedve szerint leválthatta a bírókat, és újakat nevezhetett ki.

²¹ PRALL: i. m. 123–124.; WALLER: i. m. 147.

²² John MILLER: *Seeds of Liberty: 1688 and the Shaping of Modern Britain*, London, Souvenir Press, 1988, 22.

²³ HOLMES: i. m. 170. Ez végtére is nem volt túlságosan magas arány, nagyjából megegyezett a katolikusok gentryn belüli arányával, és alig több mint kétszáz katolikus tiszt kinevezését jelentette. 1687 novemberében még csak 95 katolikus tiszt volt a hadseregben. Igaz viszont, hogy 1688 végén a 154 legmagasabb rangú tiszt közül 42 volt katolikus, ami 27 százalékot jelentett. Lásd John MILLER, „Catholic Officers in the Later Stuart Army”. *The English Historical Review*, 1973/88, 35–53.

²⁴ MILLER (1978): 169.

A legnagyobb csatát Jakab a Magdalen College-dzsal vívta meg. A gazdag oxfordi college rektori széke 1687 márciusában üresedett meg. A király a tantestület tagjait Anthony Farmer megválasztására utasította, az oktatók azonban a jelölt rossz hírnevére és arra a szabályra hivatkozva, hogy külsős nem megválasztható, megtagadták ezt. Helyette saját jelöltjüknek, John Houghnak adták a rektori pozíciót. Az ügyet ezt követően az egyházi ügyek vizsgálóbizottsága (*Commission for Ecclesiastical Causes*) vette a kezébe. A bizottságot (vagy inkább bíróságot) Jakab 1686 júliusában hozta létre az anglikán egyház feletti ellenőrzés, a papság megfigyelése és az új kinevezések felügyelete céljából. Tagjai közé tartozott Rochester, Sunderland, Jeffreys lordkancellár, Herbert főbíró, a canterburyi érsek (aki nem volt hajlandó részt venni a bizottság munkájában), és két püspök.²⁵ A bizottság belátta, hogy Farmer nem megfelelő jelölt, és helyette Samuel Parkert, Oxford püspökét akarta elfogadtatni a Magdalen College oktatóival, akik viszont ragaszkodtak John Hough-hoz. Az sem segített, hogy Jakab személyesen és igen haragos beszédben utasította rendre a tantestület tagjait. Az egyházi bizottság ítélete alapján végül huszonöt oktató kénytelen volt búcsút mondani az egyetemi katedrának, Parker pedig rektor lett. A döntés sokkolta az anglikán közvéleményt, különösen, hogy a Magdalen College esetében a tantestületi tagság földtulajdonlással is járt, azaz az elbocsátásokkal a szabad tulajdonhoz való jog is sérült.²⁶

Nagy felzúdulást váltott ki Henry Compton felfüggesztése is, aki 1675 óta volt London püspöke. Comptonnak azért kellett megjelennie az egyházi ügyeket vizsgáló bizottság előtt, mert nem hallgattatta el egyik beosztottját, John Sharpot, aki az uralkodó utasításait megszegve prédikációiban a katolikusokat sértő kijelentéseket tett. Compton tulajdonképpen Jakabék családi papja is volt. Anna és Mária (Jakab akarata ellenére) nála konfirmált, mindkettőjüket Compton eskette, és – ami a legfontosabb – protestáns neveletésükről is ő gondoskodott. A király éppen ezért akart leszámolni régi ellenlábásával. Korábban is mindent elkövetett, hogy keresztbe tegyen neki. 1677-ben megakadályozta, hogy Compton legyen az új canterburyi érsek. Mivel a püspök az egyházi bizottság utasítása ellenére sem volt hajlandó meneszteni John Sharpot, némi vita után a felfüggesztése mellett döntöttek.²⁷ Ez Jakab szempontjából már csak azért sem volt szerencsés lépés, mert Compton

²⁵ A bizottságot sokan az I. Károly alatti *Court of High Commission* újjáélesztésének tartották és következképpen törvényellenesnek, mivel a hosszuparlament egyik 1641-es törvénye erről rendelkezett. SPECK, i. m. 63–64, 144.; J. R. JONES: „James II’s Revolution: Royal Policies, 1686–92”. in Jonathan I. Israel (szerk.): i. m. 52.

²⁶ HOLMES: i. m. 173.; MILLER (1978): 170.; WALLER: i. m. 148–149.; SPECK: i. m. 65–66.; CLARK: i. m. 124–125. Parker nem sokkal később meghalt. Az új oxfordi püspök és rektor Buonaventura Giffard lett.

²⁷ John Sharp később 1691 és 1714 között yorki érsek volt. WALLER: i. m. 60., 70., 74., 92., 96., 112–113.; SZÁNTÓ György Tibor: *Anglikán reformáció, angol forradalom*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 2000, 402–403.

volt az, aki az országba menekülő francia protestánsok tízezreinek segélyezését irányította. A hugenották fő védelmezőjének megtámadása azt a gyanút keltette, hogy Jakabot a Napkirályéhoz hasonló célok vezérlik.²⁸

Compton súlyos büntetését legjobban a király sógora, Rochester ellenezte. Az első miniszter egyre távolabb került Jakabtól. Vezető pozícióját már csak úgy tarthatta volna meg, ha – példát mutatva az anglikán toryknak, ahogyan azt Jakab várta tőle – katolizál, és amikor 1686 decemberében bejelentette, hogy nem képes erre, a király menesztette. Mennie kellett egyúttal Rochester bátyjának, Clarendon grófnak is. Az új írországi kormányzó a katolikus Tyrconnel lett.

II. Jakab ekkortól kezdve már csak azokkal akart együtt dolgozni, akik úgy gondolkodtak, mint ő, és készek voltak támogatni valláspolitikáját, a katolikusellenes törvények eltörlését. Hogy megtudja, kikre is számíthat, a parlament tagjait és a fontosabb tisztviselőket egyenként kihallgatásra hívta. A legtöbben annak ellenére is nemet mondtak – köztük olyanok is, akik az egész előmenetelüket neki köszönhették –, hogy az az állásukba került.²⁹ A királynak be kellett látnia, rábeszéléssel és nyomásgyakorlással semmire sem megy. Ezért aztán 1687 áprilisában felségjogával élve kibocsátotta engedékenységi nyilatkozatát (*Declaration of Indulgence*), amelyben a vallási tolerancia mellett érvelt, és mindkét eskü-, és minden más büntetőtörvényt azonnali hatállyal felfüggesztett. A deklaráció teljes vallásszabadságot és polgárjogi egyenjogúságot adott a katolikus és protestáns nonkonformistáknak egyaránt.

Jakab, mint általában, most is őszinte volt:

„Teljes szívünkben csakis azt kívánhatjuk – amit nem is nehéz elhítenünk –, hogy országaink minden lakója a katolikus egyház tagja legyen. Ugyanakkor alázattal mondunk köszönetet Istennek azért, hogy mindig is úgy éreztük és gondoltuk (és ennek különféle alkalmakkor hangot is adtunk), hogy a lelkiismeretet korlátozni nem szabad, mint ahogyan kényszeríteni sem az embereket vallási kérdésekben. Ez mindig is ellentétes volt hajlandóságunkkal, és a kormányzat érdekeivel is, hiszen árt a kereskedelemnek, országokat néptelenít el, és elrettenti az idegeneket, s végül is sohasem érte el azt a célt, amelynek érdekében alkalmazták.”³⁰

Az engedékenységi nyilatkozat újabb bonyolult alkotmányos kérdést vetett fel. A diszpenzációs jogot nem lehetett elvitatni a királytól. A szuszpenzációs joggal (*suspending power*) viszont egészen más volt a helyzet. Ez utóbbit a parlament

²⁸ JONES: i. m. 52–53.

²⁹ SPECK: i. m. 64.; MILLER (1978): 164.

³⁰ „King James the Second his gracious declaration to all his loving subjects for liberty of conscience, 4 April 1687”. in Andrew Browning (szerk.): *English Historical Documents*, Vol. VIII. (1660-1714), London, Eyre and Spottiswoode, 1955, 395–397.

alsóháza 1673-ban (éppen II. Károly engedékenységi nyilatkozatára reagálva) törvényellenesnek nyilvánította, és kimondta, hogy büntetőtörvényt csak a parlament függeszthet fel. Bár az alsóház határozata jogérvénységgel nem bírt, II. Károly – tiszteletben tartva a ház döntését, vagy inkább kerülve a konfliktust – visszavonta nyilatkozatát. Mindazonáltal II. Jakab a szuszpenzációs jogot nem is követelte magának, engedékenységi nyilatkozatát diszpenzációs joga alapján bocsátotta ki. A rá annyira jellemző egyszerű észjárással úgy gondolta, amit egyeseknek külön-külön megadhatott, azt nyilván ezreknek vagy tízezreknek egyszerre ugyanúgy megadhatta.³¹

A Magdalen College katolikusoknak való átjatszása, Compton és a Hyde testvérek menesztése, és különösen az engedékenységi nyilatkozat kibocsátása azt jelezte, hogy Jakab végleg szakított az anglikán torykkal. Az új terv a katolikusok, a disszenterek (köztük számos whig) és a korona stratégiai szövetségének a megteremtése volt a domináns anglikán tory többséggel szemben. Az engedékenységi nyilatkozat kiadására már a disszenter vezetőkkel való szoros együttműködés keretében került sor. William Penn, a kvékerek vezére (Pennsylvania megalapítója) fontos szerepet játszott a deklaráció megszövegezésében. 1687 júliusában Jakab a parlamentet is feloszlatta, és új szövetségeseivel megkezdte a felkészülést egy másik, engedelmes parlament megválasztására.

Nem volt ez a fordulat annyira elképesztő és érthetetlen, mint amilyennek első pillantásra tűnik. Jakab uralkodása elején természetes módon azokra az anglikán torykra próbált támaszkodni, akik a kizárási válság (*Exclusion Crisis*, 1679-1681) óta kiálltak mellette – mivel úgy látták, Jakab kisebb veszélyt jelent számukra, mint a whigek –, és oly gyakran hangoztatták a passzív engedelmesség és ellen nem állás elveit. A király számára keserű csalódást jelentett, hogy az anglikán toryk a gyakorlatban mégiscsak engedetlennek bizonyultak, és semmit sem voltak hajlandók tenni a katolikusok érdekében. Alapvető nézetbeli különbségről volt itt szó. Jakab nem tudta felfogni, hogy az anglikán elit miért ragaszkodik az apró katolikus közösség üldözéséhez, az igazságtalan katolikusellenes törvényekhez. Ami azonban Jakab számára intoleráns, önző és előítéletes viselkedés volt, az az anglikán toryk számára egyszerűen önvédelmet jelentett. Megrögzötten hitték ugyanis, hogy a pápisták a politikai hatalommal mindig visszaéltek, és ha tehették, a protestánsok üldözésére használták azt.³² Jakab az anglikán egyházat nem tartotta valódi egyháznak. Egyfajta érdekszövetséget vagy politikai jellegű intézményt látott benne, amelyet a hatalom, a privilégiumok védelme érdekében hoztak létre.³³ Ami pedig a disszenterekkel való összefogást illeti, yorki herceggként és uralkodása elején

³¹ MILLER (1978): 164–165. Jakab két hónappal korábban Skóciában is kiadott egy hasonló engedékenységi nyilatkozatot, amely a presbiteriánusok erős ellenállásával találkozott.

³² MILLER (1988): 21.

³³ JONES: i. m. 58.

a velük szembeni intézkedések végrehajtását mindig politikai és sohasem vallási okokból szorgalmazta. A protestáns nonkonformisták szabad vallásgyakorlása ellen semmi kifogása sem volt.³⁴ Most úgy gondolkodott, hogy ha teljes egyenlőséget biztosít számukra és összefog velük, azzal a feltételezett monarchiaellenességükből és politikai megbízhatatlanságukból adódó veszélyek is elhárulnak.

Az előbb említett változások tükröződtek a királynak az országba özönlő hugenottákhoz való viszonyulásában is. Jakab elítélte a francia protestánsok elűzését, de országába érkezésüknek nem örült. 1687-ig mindent megtett annak érdekében, hogy csökkentse az Angliában letelepülni szándékozó hugenották számát. Az angol tengerészkapitányoknak megtiltotta, hogy útlevéllel nem rendelkező menekülteket is felvegyenek a hajóikra. Támogatta annak a menekültekből álló hadtestnek a létrehozását, amelyet eredetileg magyar területen akartak bevetni a török elleni háborúban. Csak több hónapos késéssel, 1686 márciusában rendelte el a menekültek számára való segélygyűjtést. A kéthetente megjelenő *The London Gazette* 1687-ig semmit sem írtatott a franciaországi eseményekről. Amikor aztán Jakab 1687 áprilisában általános toleranciát hirdetett, és összefogott a disszenterekkel, minden megváltozott, s ennek pozitív hatásait a hugenották is élvezhették.³⁵

II. Jakab engedékenységi nyilatkozatát a nonkonformista szekták – kvékerek, baptisták, independensek – lelkesen fogadták. Ugyanez a presbiteriánusokról teljes mértékben nem mondható el. Egyes csoportjaik jobban szerettek volna egy nyitottabb, befogadóbb anglikán államegyházat, amelyhez ők is csatlakozhattak volna. Jakab és William Penn sajtókampányba kezdtek. A király az összes deklarációjára érkező köszönetnyilvánítást megjelentette a *Gazette*-ban.³⁶ Penn és más propagandisták pamfletet adtak ki, amelyekben többek között azokat a toleranciából fakadó gazdasági előnyöket fejtették ki részletesebben, amelyeket már maga a nyilatkozat is érintett. Külön kiemelték a vallási türelem jótékony hatásait a kereskedelemre, mivel a legtöbb disszenter városlakó volt és sok volt közöttük a kereskedő. Negatív példának hozták fel Franciaországot, amely a hugenották elűzésével jelentős gazdasági-kereskedelmi károkat szenvedett. Penn egy új „Vallási Magna Charta”-ról írt.³⁷ A lelkiismereti szabadságot a tulajdonjoghoz és a polgári szabadságjogokhoz hasonló, elvitathatatlan joggá kívánta tenni.

E propagandakampány mellett 1687 őszétől beindult az új választásokra való aktív felkészülés. Jakab semmit sem akart a véletlenre bízni. Olyan parlamentre volt szüksége, amelyben többségben vannak azok, akik hajlandóak megszavaz-

³⁴ MILLER (1978): 126.

³⁵ Robin D. GWYNN: „James II in the Light of His Treatment of Huguenot Refugees in England, 1685-1686”. *The English Historical Review*, 1977/92, 820-833.

³⁶ Lásd „Address of Thanks from the Presbyterians of London, 1687”. *London Gazette*, 1687. 28 April-2 May. in Browning (szerk.): i. m. 397-398.; MILLER (1978): 171-172.; SPECK: i. m. 183.

³⁷ JONES: i. m. 59.

ni a nonkonformistákat sújtó törvények eltörlését. Csak ez nyújthatott tartós biztonságot a katolikusok és disszidentek számára, hiszen a felségjog alapján kibocsátott engedékenységi nyilatkozat Jakab halálával érvényét veszítette volna. Jakab ügynökei segítségével felmérte, kikre számíthatott. A megyék békebíróinak, királyi biztosainak, milíciaparancsnokainak és a városi vezető testületek minden tagjának és tisztségviselőjének ugyanarra a három kérdésre kellett választ adnia. Először, a parlament tagjaként megszavazná-e a büntető- és eskütörvények eltörlését; másodsor, támogatná-e azok megválasztását, akik ezzel a politikával egyetértenek; végül, az engedékenységi nyilatkozat szellemében békésen együtt tudna-e élni azokkal, akiknek más a vallási meggyőződése.³⁸ A helyi vezetők sok helyen megtagadták a válaszadást, vagy előre egyeztetett kitérő válaszokat adtak. A megyei vezetők egyharmada határozottan kijelentette, hogy nem támogatja a király elképzeléseit.³⁹ Jakab a békebírók kétharmadát váltotta le, ami jól megmutatta merev, katonás gondolkodását. Csak azokat hagyta meg hivatalukban, akik egyértelmű „igen”-nel feleltek a három kérdésre. Feltétel nélküli engedelmességet várt, és akiktől ezt nem kapta meg, azok ugyanúgy a tisztoztatás áldozataivá válhattak, mint céljainak határozott ellenzői. A 31 királyi biztos közül 17-nek mennie kellett.⁴⁰ Az arisztokrácia és gentry leváltott tagjai különösen megalázónak érezték, hogy hivatalaikat sokszor alacsonyabb társadalmi rangúak vehették át. Ahogy J. H. Plumb fogalmaz, az arisztokrácia és a vezető gentry politikai hatalmát a normann hódítás óta nem érte ehhez hasonló támadás a korona részéről.⁴¹

II. Jakab e jelentős beavatkozás ellenére sem lehetett biztos abban, hogy a több ezer szavazóval rendelkező grófságokban – ahol az anglikán papság és a tory gentry befolyása erős volt – meg tudja választatni jelöltjeit. Erőfeszítéseit a könnyebben manipulálható városokra kellett összpontosítania, már csak azért is, mert a képviselők döntő többségét ezek juttatták az alsóházba. 1687 novemberében a titkos tanács néhány katolikus tagjának a vezetésével (Sunderland, Jeffreys, Nicholas Butler, Petre, stb.) létrehoztak egy ellenőrző bizottságot (*Board of Regulators*), melynek – mint angol neve is sejteti – a király programját ellenző városi vezető testületek „megregulázása”, átalakítása volt a feladata. A legnagyobb munkát ezen a téren egy Robert Brent nevű katolikus ügyvéd végezte, aki helyi ügynökei segítségével, információval és tanácsokkal látta el a bizottságot. Első hallásra meglepő lehet az a tény, hogy ezeknek a helyi ügynököknek egy jelentős része whig

³⁸ Lásd „James II’s Instructions to the Duke of Beaufort, 1687”. in Browning (szerk.): i. m. 191–192.; ASHLEY: i. m. 172.; HOLMES: i. m. 181.; A felmérés eredményeit az oxfordi Bodleian könyvtárban őrzik.

³⁹ MILLER (1978): 178.

⁴⁰ HOLMES: i. m. 181.

⁴¹ *The Growth of Political Stability in England 1675-1725*, London, Perigrine Books, 1969, 70. Lásd még HILL: i. m. 194.

volt.⁴² II. Jakab uralkodásának utolsó évében az a furcsa helyzet állt elő, hogy míg a toryk szinte egységesen fordultak szembe a királlyal, addig a whigek egy része különböző megfontolásokból Jakab mellé állt. Voltak, akik pusztán önérdékből tették ezt. Most lehetőség adódott arra, hogy a néhány évvel korábban elvesztett városi pozícióikat visszaszerezzék. 1687 novembere és 1688 márciusa között 65 város vezetőtestületében végeztek tisztogatásokat, és ezek között 60 olyan város volt, amelyet 1682 és 1686 között játszottak át a toryknak.⁴³ Voltak olyan whigek is, akik a tolerancia megvalósítása érdekében aktivizálták magukat, vagyis ugyanazért küzdöttek, mint korábbi vezetőjük, Shaftesbury irányítása alatt.⁴⁴

II. Jakabnak nagy szüksége volt korábbi ellenségei támogatására. A William Penn vezette disszenter csoport ugyanis már a körkérdéses felmérést is ellenezte, és a katolikusok politikai előretörésétől tartva az eskütörvényeket nem akarta eltörölni. A whig radikálisok most újra hasznosíthatták azt a tapasztalatot, amit agitáció, propaganda és mozgósítás terén a kizárási válság idején megszereztek. Jakab whig kollaboránsai nem érezték úgy, hogy köpönyegforgatók lettek volna, hiszen most ugyanazok ellen harcoltak, mint 1679 és 1681 között: a lojalista anglikán toryk ellen, akikkel újdonsült szövetségesük, II. Jakab 1687 tavaszán szakított. Mi több, Jakab egyetértésével most ugyanazokért a gazdasági reformokért küzdöttek, amelyeket annak idején Shaftesbury elképzelt.⁴⁵

Jakab 1688. április 27-én újra kibocsátotta engedékenységi nyilatkozatát, és a dokumentum végéhez csatolt kiegészítésben ország-világ tudtára adta azon szándékát, hogy legkésőbb novemberig összehívja az új parlamentet, amelynek legfőbb feladata a tolerancia megteremtése lesz.⁴⁶ Brent és a whig radikálisok egy utolsó nagy kampányba kezdtek, melynek során gyakorlatilag ugyanazokat a módszereket alkalmazták, mint a kizárási válság idején. Akárcsak akkor, most is az egész nép nevében léptek föl. Aláírásokat gyűjtöttek az engedékenységi nyilatkozat támogatására, mint annak idején, amikor az óriáspetíciók készültek. A képviselőjelölteknek – akárcsak az 1681-es választások alkalmával – írásban kellett megfogadniuk, hogy megválasztásuk után is a pártvezetés utasításaihoz tartják majd magukat.⁴⁷

⁴² Lásd J. R. JONES: „James II’s Whig Collaborators”. *The Historical Journal*, 1960/3, 65–73.

⁴³ HOLMES: i. m. 182.

⁴⁴ JONES: i. m. 68.

⁴⁵ Uo. 67–69. Többek között a megkopott, értéküket veszített pénzermék lecserelését, földhivatal alapítását és a nyers gyapjú exporttilalmát akarták elérni. John Locke is Shaftesbury szolgálatában tett szert kitűnő gazdasági ismereteire. A radikális Locke a konzervatívna tekintető angol–holland forradalom után nem a politikai rendezésben, hanem a gazdaság és a pénzügyek irányításában vállalt fontos szerepet. III. Vilmos Kereskedelmi Minisztériumában külkereskedelmi szakemberként dolgozott. Lásd John DUNN, *Locke*, ford. Pálosfalvy Tamás, Budapest, Atlantisz, 1992, 16–17, 23–24.

⁴⁶ BROWNING: i. m. 399–400.

⁴⁷ JONES: i. m. 71.

Bár Jakab emberei a durva választási csalás különböző formáitól sem riadtak vissza, erősen kétséges, hogy mindez eredményre vezetett volna-e. Barrillon a kampányt kudarcnak tartotta, és Sunderland is igen pesszimista volt.⁴⁸ A király meg volt győződve a maga igazáról, és bízott a sikerben. A tisztogatások miatt nemigen voltak álmatlan éjszakái. Valószínűleg azt gondolta, hogy ha a toryknak II. Károllyal szövetségben szabad volt azt megtenni, akkor neki is. Volt itt azonban egy lényeges különbség. II. Károly a politikai elit egyik részét (toryk) támogatta a másikkal (whigek) szemben. Jakab viszont a politikai súllyal nem rendelkező nonkonformistákat támogatta majdnem az egész elittel szemben.⁴⁹ Mivel a katolikusok igen kevesen voltak, minden attól függött, hogy Jakabnak a lakosság körülbelül hét százalékát kitevő disszentereket⁵⁰ mennyire sikerül megnyernie.

II. Jakab valláspolitikája kudarcra volt ítélve, a bukását jelentő „dicsőséges forradalmat” 1688 végén azonban elsősorban nem ez okozta. Tény, hogy a király alattvalói többségét elidegenítette magától, aktív ellenállásra azonban a radikális whigeken kívül (akiknek egy jelentős része nem is tartózkodott az országban) senki sem vállalkozott volna.⁵¹ A polgárháború borzalmai még túlságosan elevenen éltek az emberek emlékezetében. Az anglikán torykat visszatartották elveik (ellen nem állás, passzív engedelmesség), de a józan ész is mindenkit arra intett, hogy ne kezdjen öngyilkos vállalkozásba. Orániai Vilmos – akit elsősorban saját hazája, az Egyesült Tartományok védelme moivitált – határozott katonai beavatkozása nélkül nem lett volna „dicsőséges forradalom”.

⁴⁸ MILLER (1978): 180. A kampány J. R. JONES szerint is egyértelmű kudarc volt, Jakab programjának bukása pedig elkerülhetetlen. Lásd i. m. 72–73.

⁴⁹ MILLER (1988): 22.

⁵⁰ HOLMES: i. m. 151., 460. 1714-re a protestáns nonkonformisták száma Angliában és Walesben együttesen elérte a 400 000 főt.

⁵¹ SPECK: i. m. 73., 215.